

पार्था परिसिजे । देह हें क्षेत्र ह्यणिजे ।
हें जाणे तो घोलिजे । क्षेत्रज्ञु गा ॥ ८ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां चिद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥

तरि क्षेत्रज्ञु येथे । तो मी चि निरुते ।
जो सर्व क्षेत्रांते । संगोपुनु असे ॥ ९ ॥

आणि क्षेत्रक्षेत्रज्ञाते । जाणणे जें निरुते ।
ज्ञान ऐसे तेयाते । मानू आदी ॥ १० ॥

तत्क्षेत्रं यच्च याद्वक्य यद्विकारि यतश्य यत् ।
य च यो यत्प्रभावश्य तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

तरि क्षेत्र एणे नावे । शरीर जेणे भावे ।
ह्यणितले तें आघवे । सांघो आतां ॥ ११ ॥

हें क्षेत्र कां ह्यणिजे । कैसें हें कें उपजे ।
कवण कवणीं घाहिजे । विकारीं एथ ॥ १२ ॥

हें आंचुठ हात मोटके । किं केवडे पां केतुके ।
घरड किं पीके । कवणाचें हें ॥ १३ ॥

श्री भगवान म्हणाले, हे कौतेय या शरिराला क्षेत्र असे म्हणतात.
आणि हे जो जाणतो, त्याला, तत्त्वज्ञ जन 'क्षेत्रज्ञ' असे म्हणतात.

पार्था एक. या देहाला क्षेत्र असे म्हणतात; व या
देहरूपी क्षेत्राला जो जाणतो, त्याला येथे क्षेत्रज्ञ म्हणावे.

क्षेत्रज्ञम्, च, अपि, माम्, चिद्धि, सर्वक्षेत्रेषु, भारत,
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः, ज्ञानम्, यत्, तत्, ज्ञानम्, मतम्, मम

हे अर्जुना, सर्व क्षेत्रांमध्ये जो क्षेत्रज्ञ, तोही मीच आहें असे जाण.
क्षेत्रज्ञ यांचे जें ज्ञान, तेंच यथार्थ ज्ञान, असे माझे मत आहे,

शरिरांत जो क्षेत्रज्ञ म्हणून येथे सांगितला आहे व जो सर्व क्षेत्रांचे
पोषण करतो, असा जो क्षेत्रज्ञ, तो मीच होय असे पक्के समज.
क्षेत्राला आणि क्षेत्रज्ञाला जें यथार्थ जाणणे, त्याच्या त्या घोधाला,
उत्तम प्रकारे जाणणे, त्यालाच ज्ञान असे आम्ही म्हणतो.

तत्, क्षेत्रम्, यत्, च, याद्वक्, च, यद्विकारि, यतः, च, यत्,
सः, च, यः, यत्प्रभावः, च, तत्, समासेन, मे शृणु

तें क्षेत्र कोणते ? कशा प्रकारचे आहे ? त्याचे विकार कोणते ? आणि त्यापासून कोणते कार्य
उत्पन्न होते, त्याचा ज्ञाता कोण आहे, आणि क्षेत्रज्ञाचा काय प्रभाव आहे याचे संक्षिप्त वर्णन एक.

तरी आतां हें शरीर ज्या उद्देशाने क्षेत्र या नांवाने त्याचा
उल्लेख केला जातो, तो सर्व अभिप्राय आम्ही सांगतो.
हे जे शरीर आहे त्याला क्षेत्र का म्हणायचे ? हें कसें व कोठे
उत्पन्न होते, कोणकोणत्या विकारांनी याचा विस्तार होतो ?
हें मोजके साडेतीन हाताचेंच आहे किंवा केवडे माठे आहे ? व त्याची मर्यादा
किती ? हें काय नापिक आहे, कीं सुपीक आहे ? आणि तें कोणाचे आहे ?

इत्यादि सर्व | जे एयाचे प्रभाव |
ते बोलिजति साजीव | अवधान दीजो ॥ १४ ॥

पै या चि स्थलाकारणे | श्रुतीं सदा बोवाणे |
तर्कु एणे चि ठीकरणे | तोंडौता केला ॥ १५ ॥

चाळितां हे चि बोली | दर्शने येवटा आर्लीं |
तें चि नाहिं बुझावलीं | अझुइं द्रवें ॥ १६ ॥

शास्त्रांचिये सोडिरिके | विचारिलीं एणे चि एके |
एयाचेनि एकवंके | जगासि वाढू ॥ १७ ॥

तोंडेस्यि तोंडा न पडे | बोलेस्यि बोला न घडे |
एया गुंती बडबडे | त्रये जाली ॥ १८ ॥

नेणों कोणाचें हें स्थल | परि कैसें अभिलाखाचें बळ |
जें घरोघरीं कपाळ | पीटवीतसे ॥ १९ ॥

नास्तिकां देयावेया तोंड | वेदाचें गाडे बंड |
तें देखौनि पाखंड | आन चि वाजे ॥ २० ॥

द्वाणे तूं निर्मूळ | लटके वाग्जाळ |
ना द्वाणसी तरि पोफळ | घातलें असे ॥ २१ ॥

पाखंडाचेया कडे | नागिं लुंचित मुंडे |
नियोजिलीं घितंडे | ताळा येंति ॥ २२ ॥

मृत्युबळाचेनि माजें | हें जाईल विण काजें |
तें देखौनि व्याजें | निगाले योगी ॥ २३ ॥

मृत्यूसिं आधाइले | तिहिं निरंजन येविले |
यमदमाचे केले | मेळे पुरे ॥ २४ ॥

इत्यादि जे जे सर्व याचे धर्म आहेत, ते यथासांग आम्ही फोड करून सांगतो; तर इकडे लक्ष असूं दे.

अर्जुना, या प्रश्नाचाच उलगडा करण्याकरितां घेद बडबड करीत असतात, याच क्षेत्रानें तर्काला वाटाघाट करावयास लावले;

या क्षेत्राची चर्चा करतां करतां घटदर्शने टेकीला आर्लीं, आणि म्हणूनच त्यांच्यांत अजून ऐक्य झाले नाहीं.

या एका क्षेत्रामुळेच निर्णयशास्त्रांचा पररूपरांशी जो काही समन्वय आहे, त्यात विघाड उत्पन्न झाला. सायाच एकपणाच्या निमित्ताने जगामध्ये वाद माजला आहे.

पण अजून एकमेकांचीं तोंडे मिळालीं नाहीत, मतांमतांचे पटत नाहीं; यासंबंधींच्या युक्तिवादाने बडबडीला आवेश आला.

हें शरीर कोणाच्या मालकींचे हें कोणी जाणत नाहीं, पण याच्या निर्णयासंबंधींचा जो अभिलाष, त्याचें बळ कर्ये आहे की, घरोघर याच्या करितांच कपाळपिटी होत असते.

नास्तिकांना तोंड देण्याकरिता वेदानीं मोठे अवडंबर माजिले, तर त्याविरुद्ध पाखंडमताचा नगारा वेगळाच वाजत असतो.

तो पाखंडी वेदांस म्हणतो कीं, तुमच्या युक्तिवादास कांहीं मूळच नाहीं. हें आमचे म्हणणे लटके, आहे. असे म्हणत असाल, तर ही आम्ही प्रतिज्ञेची सुपारी ठेविली आहे.

वेदांची निंदा करणारे नास्तिक, कोणी दिगंबर बनतात, व कोणी मुंडन करितात, पण त्यांचे वितंडवाद आपोआपच त्यांना धूळ खावयाला लावतात !

मृत्यूचे सामर्थ्य अनिवार असल्यामुळे हें शरीररूपी क्षेत्र व्यर्थ जाईल, म्हणून घरदार सोडून योग मार्गाचा अवलंब करतात.

मृत्यूभयाने व्यग्र होऊन ते एकान्तात जाऊन राहिले व त्यांनी यम व दम यांचा अभ्यास पूर्ण केला.

येणे च क्षेत्रभिमाने । राज्य त्यजिले ईशाने ।
गूंति जाणौनि स्मशाने । घसो आदरिले ॥ २५ ॥

ऐसिया पैजा महेशा । पांगुरणे दाही दिशा ।
लंचकरु ह्याणौनि कोळिसा । कामु केला ॥ २६ ॥

पै सत्यलोकनाथा । घदने आर्ली बल्यार्था ।
तर्हीं तो सर्वथा । जाणे चि ना ॥ २७ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्विर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

क्षेत्राचे आणि क्षेत्रज्ञाचे हे ज्ञान ऋषींनी वेगवेगळ्या प्रकारांनी चर्चिले, विशेषकरून हे ज्ञान, सर्व कारण परिणामांयहित वेदांतस्त्रूतांमध्ये व त्याचप्रमाणे हेतुमान् पंडितांनी हे चांगले निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

एक ह्याणति हैं स्थळ । जीवाचे चि समूळ ।
मग प्राणु हैं कुळ । तेयाचे एथे ॥ २८ ॥

जे प्रणाचां घरिं । आंगे राबते भाऊ च्यारी ।
आणि मना ऐसा आवरी । कुळघाडिकारु ॥ २९ ॥

तेयाते इंद्रियबैलांची पेटी । न ह्याणे अवस्थिपाहाटि ।
विषयक्षेत्रीं आटि । काढी भली ॥ ३० ॥

मग विधीची वाप चुकवी । अन्याइ बिं वाहवी ।
कुकर्माचा करवी । राबु जरि ॥ ३१ ॥

तरि तेया चि सारिखे । असंभड पाप पीके ।
जन्मकोडी दुःखे । भोगवी जीउ ॥ ३२ ॥

नातरि विधीचिये वापे । सत्क्रिया बिं आरोपे ।
जन्मशतमापे । सुख चि माविजे ॥ ३३ ॥

या क्षेत्राचा आपण पक्का निर्णय करू, या अभिमानामुळे कैलासाचे राज्य अडथळा करील, म्हणून ते टाकून शंकराने स्मशानांत वाय केला. शंकरांची प्रतिज्ञा तर इतकी कडक होती, त्यांनी दाही दिशा हेच आपले पांघरूण केले. योगप्रष्ट करण्यासाठीं लाच खाणारा मदन, म्हणून त्यास जाळून टाकले. ह्याच गोष्टीचा निश्चय करण्याकरितां ब्रह्मदेवाची चारी मुखे सरसावली, तरी त्यालाही या क्षेत्रचा निर्णय मुळींच कळला नाहीं.

ऋषिभिः, बहुधा, गीतम्, छन्दोभिः, विविधैः, पृथक्,
ब्रह्मसूत्र, पदैः, च, एव, हेतुमद्विभिः, विनिश्चितैः

जे कर्मवादी आहेत, ते असे म्हणतात कीं, क्षेत्र हैं संपूर्णपणे जीवाच्या मालकींचे आहे, मग प्राण हैं त्याचे येथे कुळ आहे, ज्या प्राणाच्या घरीं त्याचे चार भाऊ अपान, व्यान, समान आणि उदान हे कामकरी आहेत आणि मन हा त्यांच्या पाठीवर मुख्य कुळवाडी आहे. त्या प्राणाजवळ इंद्रियरूपी बैलांचा यमुदाय आहे. तो प्राण रात्र अथवा दिवस म्हणत नाहीं व निरंतर विषयांच्या शेतात मेहनत करीत असतो. मग कर्तव्याची वाफ चुकवून आणि निषिद्धकर्मरूपी बीजालाच ऊब देऊन घाढविले आणि जर त्याने वाईट कर्माचाच राब केला तर ? त्या योगाने बीजाप्रमाणे पापाचे आडमाप पीक येते आणि मग जीव हा कोटवर्धि जन्म दुःखे भोगतो. किंवा विधियुक्त कर्माची वाफ साधून सत्क्रियेचे बीज पेरल्यास, तोच जीव शेकडों जन्मपर्यंत सुख भोगतो.

तंव एक ह्याणति हें न्हवे । हें जीवाचें न ह्याणाचें ।
आमतें पूर्याचें । क्षेत्राचें इया ॥ ३४ ॥

जीव एथ उखिता । वस्तिकरु वाटे जाता ।
आणि प्राणु हा बलौता । ह्याणौनि जागे ॥ ३५ ॥

अनादि जे प्रकृति । सांख्य जीतें गांति ।
क्षेत्र हे वृत्ति । तियेची जाण ॥ ३६ ॥

आणि तियेतें चि आधवा । आथि घरमेळावा ।
ह्याणौनि वाहियां । घरीं वाहे ॥ ३७ ॥

बाह्यांचिये राहाटी । मुदल तीघ शृष्टी ।
ते तियेचां पोटीं । जाले गुण ॥ ३८ ॥

रजोगुण पेरि । तेतुले सत्य सोंकरी ।
एकले तप करी । सावगणी ॥ ३९ ॥

रचूनु महत्तत्त्वाचें खले । मळी एके चि काळुगेनि पोले ।
तेथ अव्यक्ताची मिळे । सांजे भली ॥ ४० ॥

तंव एकिं मतिवंतीं । या बोलाचिया खंती ।
ह्याणितलें एया चांथी । अर्वाचीना ॥ ४१ ॥

हां हो परतत्त्वांतु । केउती प्रकृतीची मातु ।
हा क्षेत्रवृत्तांतु । उगेयां आइकां ॥ ४२ ॥

शून्यसेजसाळिजे । सुलीनतेचिये तुळिये ।
नदि केली होंती बळियें । संकल्पे येणे ॥ ४३ ॥

तो अवसांत चेइला । उद्यमी सदैउं भला ।
ह्याणौनि ठेवा जोडला । इछेसवें ॥ ४४ ॥

यावर दुसरे कांही म्हणतात कीं तुम्ही जीववादी म्हणतां हें बरोबर नाहीं. या क्षेत्रासंबंधे सर्व माहिती आम्हांलाच विचारावी. अहो, जीव हा येथें वाटेने जातां जातां वस्ती करणारा वाटसरू आहे आणि प्राण हा क्षेत्राचा बलुतेदार असल्यामुळे रात्रंदिवस जागतो. ज्या अनादीसिद्ध प्रकृतीची सांख्यमतवादी स्तुती करतात तिचें हें क्षेत्र, वतन आहे असें समज. आणि हा सर्व घराचा प्रपंच तिचा आहे. म्हणून ही याची वहिवाट घरच्या घरींच करते. त्या शेताची मूळ लागवड करणारे जे अगदीं मूळचे या जगांत आहेत, ते गुण, सत्य, रज, तम, हे हिच्याच पोटी जन्माय आलेले आहेत. रजोगुण कर्मरूपी बीजाची पेरणी करतो, सत्यगुण पिकाची राखण करतो, मग तपोगुण हा त्याची कांपणी करतो. मग महत्तत्त्वाचें खले तयार करण्यांत येतें व एकट्या कलरूपी वैलाकडून ही धान्याची मळणी करतो. तीच सृष्टी अव्यक्त होण्याची वेळ किंवा सायंकाळ होय. हें सांख्याचें मत ऐकून कांहीं शहाण्यानीं या म्हणण्यास हरकत घेऊन ते म्हणाले अहोः हें सर्व तुमचें ज्ञान अलीकडील आहे. अहो, परतत्त्व म्हणजे ब्रह्म, मग त्या ब्रह्मापुढे प्रकृतीची गोष्ट कोठें आहे ? तर या क्षेत्रची आम्ही बरोबर हकीगत सांगतों, ती तुम्ही निवांतपणे ऐका. शून्य ब्रह्माच्या शेजघरांत शश्यागृहामध्यें, पूर्ण लीन अवस्थेच्या गादीवर, हा बलवान् संकल्प घान झोपला होता. तो एकाएकीं जागा झाला, उद्योग करण्यात तो नेहमींच अत्यंत तत्पर. त्यानें इच्छा केल्याबरोबर त्यास ठेवा प्राप्त झाला.

निरालंबिची वाडी । त्रिभुवनाएवडी ।
हे तियेचिया जोडी । रूपा आली ॥ ४५ ॥

महाभूतांचे एकाघट । सैरा घेटालु उभाट ।
भूतग्रामाचे आघाट । चिरिले च्याही ॥ ४६ ॥

यावरि आदिं । पंचवटिकांचि बांधी ।
बांधली होती प्रभेदी । पांचभूतिकिं ॥ ४७ ॥

कर्मा अकर्माचे गुंडे । घातले दोहांकडे ।
नपुंसक घरडे । राने केली ॥ ४८ ॥

तेथ येरिझारिलागि । जन्ममृत्युंची सुरंगी ।
सुवाळली चांगी । संकल्पेण एणे ॥ ४९ ॥

मग अहंकारेस्यि एकाघडी । करूनि जीविताअवधी ।
वाहिले बुद्धी । चराचर ॥ ५० ॥

इयापरिं निराळी । वाढे संकल्पाची डाळी ।
द्वौनि तो मूळी । प्रपंचा इया ॥ ५१ ॥

ये मतमुगुतकिं । पंडिगाइले आणिकि ।
द्वौनि हां हो विवेकी । तज्जीं तुद्दीं ॥ ५२ ॥

परतत्त्वाचां गावि । संकल्पाची सेज देखावी ।
तरि कां पां न मनावी । प्रकृति तेयाची ॥ ५३ ॥

परि अस्यो हैं नव्हे । तुद्दीं येया न लगावें ।
आइकां आघवें । सांघिजैल ॥ ५४ ॥

तरि आकाशां कवणे । केलिं मेघांचिं भरणे ।
अंतरिक्ष तारागणे । धरी कोण ॥ ५५ ॥

निर्गुण परब्रह्माची ओसाड जागा त्रिभुवनाएवडीच अस्यल्यामुळे
ती याच आदिसंकल्पाच्या करणीनें रंगरूपाला आली.
चहूं दिशांस्य निरुपयोगी म्हणून तशीच मोकळी पडलेली पडजमीन मशागतीनें सारखी
करून स्वेदज, जारज, अंडज व उद्धिज अशा चार प्रकारच्या मर्यादा निश्चित केल्या.
यानंतर पंचमहाभूतांचा जो एक गट होता, तो फोडून, पांच महाभूतांचे
चाटे घेऊन पांचही भूतांच्या मिश्रणानें शरीररूपी बांधा सिद्ध केला.
मग कर्म आणि अकर्माचे टोळदगड शोधून त्यांचे बांध घातले, आणि
तोपर्यंत कांहीही न उपजविणाऱ्या जमिनीची सुपीक जमीन सिद्ध केली.
या प्रदेशांत जा-ये सारखी चालावी म्हणून
जन्म आणि मृत्यू यांचे भुयार तयार केले.
मग या आदिसंकल्पानें अहंकाराशीं संगनमत करून,
या चराचर क्षेत्राची रावरावण करण्याची योजना केली.
येणेप्रमाणे निराळी ब्रह्मरूप संकल्पाची डाहाळी
वाढलीं, म्हणून या प्रपंचाचें मूळ तो संकल्प ठरतो.
याप्रमाणे निराधार मतांचीं मौकितके मुखातून बाहेर आल्यावर त्याना गप्प करीत
स्वभाववादी म्हणतात अहो महाराज, आपण तर चांगलेच विचारवंत दिसतां.
परब्रह्मरूपी गांवांत संकल्पाची शेज जर कल्पावयाची आहे, तर
मग सांख्य मतांतली प्रकृति ब्रह्माच्या ठिकाणीं कां मानू नये ?
परंतु तुम्ही म्हणतां अशी गोष्ट नाहीं. तुमचे म्हणणे बरोबर नाहीं. तुम्ही या क्षेत्र
निर्णयाच्या नाढीं लागू नका. या प्रश्नाची खरी व्युत्पत्ती आतां आम्ही सांगतों, ती ऐका.
तर आकाशांत मेघांमध्ये पाणी कोणी भरले व अंतरिक्षांतील
चांदण्या खालीं पडत नाहींत, त्याना कोणाचा आधार आहे ?

गगनाचा तडवा । उभिला कोणें ह्याणाचा ।
चारा हिंडुतु असाचा । हें कोणाचें मत ॥ ५६ ॥

रुंख कवण पेरी । कोण समुद्र भरी ।
पर्जन्याचिया करी । धारा कवण ॥ ५७ ॥

तैसें क्षेत्र हें स्वभावें । अक्षांशीक कव्हणाचें न्हवे ।
एथ वाहे तेया फावे । येरा तूटि ॥ ५८ ॥

तंव आणिके एके । खाबें ह्याणितलें नीके ।
तरि भोगिजे एके । काळें जेवि ॥ ५९ ॥

हें जाणो मृत्यु रागिठा । सिंहाडेयाचा दरकुटा ।
परि काइ वाजटां । पूरिजतसे ॥ ६० ॥

जऱ्हीं एयाचा मारु । देखताति अनिवारु ।
परि स्वमतिं भरु । अभिमानियां ॥ ६१ ॥

महाकल्पापरौती । कव घालूनि अवचिती ।
सत्यलोकभद्रजाती । आंगीं वाजे ॥ ६२ ॥

लोकपाल नीचनवे । दिग्गजमेलावे ।
स्वर्गिंचिये अडवे । रिगौनि मोडी ॥ ६३ ॥

येरें एयाचेन आंगवातें । जन्ममृत्युचिये गर्ते ।
निर्जीवे होउनि भ्रमितें । जीवमृगें ॥ ६४ ॥

निहाळा पां केवडा । पसरूनियां चघडा ।
करितसे माजिवडा । आकारगजु ॥ ६५ ॥

ह्याणौनि काळाची सत्ता । हा बोलु निरुता ।
ऐसेये वादु पांडुसुता । क्षेत्रालागि ॥ ६६ ॥

आकाशाचें छत कोणीं आणि केव्हां ताणले ? आणि चारा
सतत वाहत रहायल पाहिजे हा गुण त्याल कोणी दिला ?
अंगावरील जी ल्य दिसते तिची पेरणी कोण करतो ? जलाने
समुद्र कोण भरतो ? पावसाच्या जलधारा कोण करतो ?
याप्रमाणे क्षेत्र हें स्वाभावसिद्ध असून याचा कोणीही वतनदार नाहीं. याची जो
वाहतूक करील त्यासच हें उपभोगास मिळते व इतरांना उपभोगास मिळत नाही.
यावर रागेजून काळवादी म्हणाले, तुमचे म्हणणे जर खरे
आहे तर एकदा काळच या क्षेत्राचा उपभोग कसा घेतो ?
शरीर हें मृत्युरूपीं कुळ सिंहाच्या राहण्याची दरी आहे, असें आम्हास
घाटते. पण तुमच्या चांझोट्या बढबडीला थांबा तरी कसें म्हणावे ?
या काळाची सत्ता अनिवार्य आहे, हें जाणूनही, जे
अभिमानी आहेत ते आपल्या मतावरच भर देतात.
हा काल महाकल्पापलीकडे मिठी घालून, ब्रह्म लोकरूपी
जो हत्ती त्याच्या ठिकाणीही तो प्राप्त झालां आहे.
हा काळरूपी सिंह स्वर्गरूपी आरण्यात शिरून प्रतिदिनीं
नवे नवे लोकपाल व दिग्गजांचे समुदाय नाहीसे करतो.
याच्या वेगवान् अंगवाच्यामुळेच जीवरूपीमृग
जन्ममृत्यूच्या घर्यांत निर्जीव होऊन कोसळतात !
हा सगळा आकाररूप गज गड्ह करून यांने आपला जवडा केवडा पसरला
आहे हा ! या जबड्यांत हा विश्वाकाराचा हत्ती गडप होऊन जात आहे !
म्हणून काळाचीच सत्ता या क्षेत्रावर आहे, हें बोलणे निर्विवाद !
अर्जुना, या देहक्षेत्रासंबंधे असे नाना प्रकारचे पक्ष झाले आहेत.

हे बहू उखीविखी । रिखीं केली नैमिषिं ।
पुराणे इये विखीं । मतपत्रिका ॥ ६७ ॥

अनुष्टुभादि छंदे । प्रबंधिं जिये विविधे ।
ते पत्रालंघनमदे । करीत आझुई ॥ ६८ ॥

वेदिंचे ब्रह्मसूत्र । देखणेपणे पवित्र ।
परि तेया ही हें क्षेत्र । नेणवे चि ॥ ६९ ॥

आणिं आणिं बहुतिं । महाकवी हेतुमंतीं ।
एयालगि मती । वेचिलेया ॥ ७० ॥

परि ऐसें हें एवडे । कां अमुकेयाचें चि फुडे ।
हें कोण्हा हिं घरिपडे । होये चि ना ॥ ७१ ॥

आतां एयावरि जैसें । क्षेत्र हें असे ।
तुज सांगों तैसें । साधंत गा ॥ ७२ ॥

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥

पंचमहाभूते, मिथ्या अहंकार, बुद्धी, अव्यक्त,
दहा इंद्रिये आणि एक मन, पाच इंद्रियविषय,

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सद्ग्यातश्चेतना धृतीः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, समूह, चेतना आणि धैर्य या सर्वाना
त्यांच्या विकारांसहित संक्षेपाने क्षेत्र असें म्हटले जाते.

तरि महाभूतपंचकु । आणि अहंकारु एकु ।
बुद्धि अव्यक्त दशकु । इंद्रियांचा ॥ ७३ ॥

नैमिष अरण्यांत ऋषींनीं या क्षेत्रासंबंधाने पुष्कल वादविवाद
केला याबदल आपल्यास पुराणांचा आधार आहे.
वेदांतील अनुष्टुभादि छंदात याबदल पुष्कल चर्चा केलेली
आहे, त्या ग्रंथांचा अध्यापपर्यंत लोक गर्वानें आश्रय करतात.
वेदांतील बृहत्यामसूत्र, जें ज्ञानदृष्टीनें अति पवित्र आहे, पण
त्यालाही या क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचा निवाडा वरोबर समजला नाही.
याशिवाय आणखी पुष्कल दूरदृष्टी महाकवींनीं या क्षेत्राचा उलगडा
करण्याच्या हेतूने यासाठीं आपापल्या बुद्धी शिणवल्या आहेत.
परंतु हें क्षेत्र असें आहे, अथवा एवडे आहे. किंवा
आमक्याचें आहे, असें कांहीं कोणालाही समजले नाहीं.
आतां अर्जुना, यानंतर क्षेत्र असें आहे,
ते मी तुला प्रथम पासून शेवटपर्यंत सांगतो.

महाभूतानि, अहङ्कारः, बुद्धीः अव्यक्तम्, एव, च,
इन्द्रियाणि, दशएकम्, च पञ्च च, इंद्रियगोचराः,

इच्छा, द्वेषः, सुखम्, दुःखम्, सद्ग्यातः, चेतना, धृतिः,
एतत्, क्षेत्रम्, समासेन, सविकाराम्, उदाहृतम्

तर पाच महाभूतांचा समुदाय आणि त्यात अहंकार,
बुद्धी ही दोन तत्त्वे, तसेच इंद्रियांचे दशक,

आणि मन हिं एकु । विषयांचा दशकु ।
सुखदुःखदेखु । संघातु इच्छा ॥ ७४ ॥

आणि चेतना धृति । एवं क्षेत्रव्यक्ति ।
सांघितली तुजप्रति । आघवी चि हे ॥ ७५ ॥

आतां महाभूतें कवणे । कवण विषय कैसिं करणे ।
हें वेगळांलेपणे । एकैक सांघाँ ॥ ७६ ॥

तरि पृथ्वी आप तेज । वायु व्योम गा बुझ ।
सांगितलें वा तुज । महातत्त्वे ॥ ७७ ॥

आणि जागतिये दशे । स्वप्न लपालें असे ।
नातरि अंवये । चंद्र गूढ ॥ ७८ ॥

नातरि अप्रौढे बाळकिं । तारुण्य राहें थोकिं ।
कां न फुलतां कल्यिकिं । आमोदु जैसा ॥ ७९ ॥

किंबहुना काष्ठिं । वन्हि जेवि किरीटी ।
तेवि प्रकृतिचां पोटीं । गोप्यु जो असे ॥ ८० ॥

जैसा ज्वरु धानुगतु । कुपथ्याचें मीस पांतु ।
मग जालेयां आंतु । बाहिरी व्यापी ॥ ८१ ॥

तैसी पांचां हिं गांठ पडे । जैं देहाकारु घडे ।
तैं नाचवी चहूंकडे । तो अहंकारु गा ॥ ८२ ॥

आतां बुद्धि जे द्विणजे । ते ऐसां चिन्हिं जाणिजे ।
बोलिले यदुराजें । आइकैं सांघों ॥ ८३ ॥

तरि कंदर्पाचेनि वलें । इंद्रियवृत्तिचेनि मेलें ।
विभांडूनि येंति पाळे । विषयांचे ॥ ८४ ॥

एक मन, ज्ञानेंद्रियांचे पांच, कर्मेंद्रियांचे पांच असें
दहा विषय, आणि सुख, दःख, द्वेष, संघात, इच्छा,
चेतना आणि धृति याप्रमाणे या क्षेत्राची
तत्त्वे आहेत हे सर्वच तुला सांगितले आहे.

आतां महाभूतें कोणतीं, विषय कोणते, इंद्रिये कोणतीं हें
प्रत्यकाचे वर्णन तुला एक एक तत्त्व घेऊन पृथक् सांगतों.

तरी पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश
हीं पांच महाभूतें आहेत. ती नीट लक्षात घे.

आणि जागृतीच्या अवस्थेत जशी स्वप्नावस्था दृढून
राहिलेली असते, किंवा अमावस्येला चंद्र गुप्त असतो,

अथवा लहान बालकांमध्ये तारुण्य जसें गुप्त असते,
किंवा न फुललेल्या कल्यात सुगंध लपलेला असतो;

अर्जुना, किंबहुना प्रत्येक लाकडामध्ये जसा अशी लपलेला
असतो, त्याप्रमाणे मूळ प्रकृतीचे ठिकाणी जो गुप्त असतो,

जसा धानुंमध्ये असलेला ज्वर कुपथ्याचें निमित्त शोधीत असतो, आणि
तेवढे निमित्त सांपडलें, कीं तत्काळ रोग्याला अंतर्बाह्य व्यापून टाकतो,

त्याप्रमाणेंच जेव्हां या पांच महाभूतांची एकत्र गांठ होते आणि वेळेस देहाचा
आकार स्पष्ट होतो, तेव्हा जो जीवाला चहूंकडून नाचवितो, तोच अहंकार होय.

यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, आतां जिला बुद्धी म्हणतात,
ती अशा लक्षणावरून जाणावी, तीं लक्षणे सांगतों, एक.

कामवासना बलावली म्हणजे इच्छेच्या बलावर उन्मत होऊन
घृतीसह इंद्रिये विषयांच्या समुदायांस जिंकून आणतात,

तो सुखदुःखाचा नागोवा । जेथ उगाणों लागे जीवा ।
तेथ दोहोंसि बरवा । पाडू जे धरी ॥ ८५ ॥

हें सुख हें दुःख । हें पुण्य हें दोख ।
हें मैल हें चोख । ऐसें जे निवाडी ॥ ८६ ॥

जिये अधमोत्तम सूजे । सानें थोर बूझे ।
जिया दीठी पारखिजे । विखो जीवें ॥ ८७ ॥

जे तेजतत्त्वाची घुड्हि । जे सत्त्वगुणाची निधि ।
जे आत्मेयां जीवाची संधि । वसवीतसे ॥ ८८ ॥

अर्जुना ते जाण । घुड्हि गा संपूर्ण ।
आतां आइक तूं ३०४४ । अव्यक्ताचे ॥ ८९ ॥

पैं सांख्याचां सिद्धांतिं । प्रकृति जे महामती ।
ते चि येथ प्रस्तुतिं । अव्यक्त गा ॥ ९० ॥

आणि सांख्ययोगमते । प्रकृति परिस्यिलि तूते ।
दोहों परिची जेथें । विवंचिली ॥ ९१ ॥

तेथ दूजी जे जीवदशा । । तिये नाव वीरेशा ।
येथ अव्यक्त ऐसा । पार्यांँ हा ॥ ९२ ॥

तर्हीं पाहालेयां रजनी । तारा लोपति गगनी ।
कां हारपति अस्तमानीं । भूतक्रिया ॥ ९३ ॥

कां देह गेलेयां पाठिं । देहादिक किरीटी ।
उपाधि लोपे पोटीं । कृतकर्मचां ॥ ९४ ॥

कां बीजमुद्रेआंतु । थोके तरु समस्तु ।
कां घस्त्रपणे तंतु- । दशे राहे ॥ ९५ ॥

अयें झालें म्हणजे जीवाला सुखदुःखाच्या लुटीचा अनुभव घ्यावा लागतो,
तेव्हां सुख व दुःख या दोहोंविषयी ही जी योग्य निवड निश्चित करते;
ती बुद्धी अमुक एक सुखप्रद किंवा दुःखप्रद,
मलीन अथवा स्वच्छ असें जिच्या योगाने समजते.

जिच्या योगाने उत्तम, कनिष्ठ हें समजते, लहान मोठे कळते, अशा
रीतीने जिच्या दृष्टीच्या सहाय्याने जीव विषयाची परीक्षा करतो.

जी ज्ञानतेजाचें मूळ कारण, सत्त्वगुणाची वाढती दशा,
आणि जी आत्मा व जीव यांच्यामधील जागेत राहते.

अर्जुना, ती सर्व घुड्ही होय, असें तूं समज. आता
अव्यक्त म्हणून जे तत्त्व म्हटले जाते ते मी तुला सांगतो.

हे महाघुड्हिमंता, सांख्यांच्या सिद्धांतामध्यें जी प्रकृति आहे,
तीच येथें प्रस्तुत "अव्यक्त" या शब्दाने सांगितली आहे.

सांख्यांच्या दृष्टीने तुला प्रकृती म्हणजे काय हे तुला ऐकविली. परा व
अपरा अशा दोन्ही प्रकारांनी जेथे तुला प्रकृतीची फोड करून सांगितली.

तेथें त्यापैकीं दुसरी परा म्हणजे जीवदशा
तिलाच हे अव्यक्त असें पयार्यानें म्हणतात.

रात्र संपून उजाडल्यावर आकाशांत तारे लीन होतात,
अथवा अस्तमान झाल्यावर प्राणिमत्राचें व्यापार बंद होतात.

किंवा देहपात झाला की देहादी सर्व उपाधी
केलेल्या कर्माच्या पोटांत लीन होऊन असते;
किंवा बीजाच्या आकारांत जसा वृक्ष अंतर्गत
असतो, किंवा सुताच्या दशेंत घस्त्रपण गुप्त राहते.

तैसें सांदूनु स्थूलधर्म । महाभूते भूतग्राम ।
लया जांति सूक्ष्म । होउनि जेथ ॥ ९६ ॥

अर्जुना तेया नाचें । अव्यक्त हें जाणाचें ।
आतां आइक आघवें । इंद्रियभेद ॥ ९७ ॥

तरि श्रवण नयन । त्वचा घाण रसन ।
इयें जाणै ज्ञान- । करणे पांचै ॥ ९८ ॥

इये तत्वमेलापकिं । सुखदुःखाची उखीविखी ।
बुद्धि करितसे मुखिं । पांचै इहिं ॥ ९९ ॥

मग वाचा आणि कर । चरण अधोद्वार ।
अपायु हे प्रकार । पांचै आणिक ॥ १०० ॥

कर्मेद्रिय द्विणिपति । तियें इयें जाणिजति ।
आइकै कैवल्यपति । सांघत अस्ये ॥ १०१ ॥

पैं प्राणाची आंतोरी । क्रियाशक्ति जे शरीरी ।
तियेची रिगिनिंग द्वारीं । पांचै इहीं ॥ १०२ ॥

एवं दाही कारणे । सांघितलीं देऊँ ह्याणे ।
आतां परियस फुडेपणे । मन तें हें ॥ १०३ ॥

जे इंद्रियां आणि बुद्धी । माझारिलिये संधी ।
रजोगुणाचां खांदिं । तरळत अस्ये ॥ १०४ ॥

नीळिमा अंबरीं । कां मृगतृष्णालहरी ।
तैसा वायां चि फाउरी । वावो जालें ॥ १०५ ॥

आणि शुक्लशोणिताचा सांधा । मिळतां पांचाचा बांधा ।
वायुतत्व दशधा । एक चि जालें ॥ १०६ ॥

त्या प्रमाणे स्थूल धर्म टाकून, पंच महाभूते आणि त्यांपासून
उपजलेले भूतांचे समुदाय सूक्ष्म रूप धारण करून अंतर्धान पावतात.
त्यालाच अर्जुना अव्यक्त असें समज.
आतां इंद्रियांचे संपूर्ण भेद एक.
कान, डोळे, कातडी, नाक आणि जीभ,
हीं पांच ज्ञानेद्रिये आहेत. असें समज.
या सर्व छत्तीस तत्त्वांच्या समूहात या पाच
द्वारांनीच बुद्धी सुखदुःखाचा निवाडा करते.
नंतर जीभ, हात, पाय, उपस्थ आणि
गुद, हे आणखी असें पांच प्रकार आहेत.
श्रीकृष्ण सांगतआहेत, अर्जुना ! एक.
ज्यांना कर्मेद्रिये म्हणतात, तीं ही जाण.
प्राणाची पत्नी म्हणून जी क्रियाशक्ती, जी या शरीरांत वास करते,
तिचे शरीराच्या आंत येणे व घाहेर जाणे, या पांच द्वरांनी होते.
देव म्हणतात, याप्रमाणे पांच ज्ञानेद्रिये व पांच कर्मेद्रिये तुला सांगितलीं.
अर्जुना, आतां मन म्हणजे काय, तें स्पष्ट करून देतों, एक.
जे इंद्रिये आणि बुद्धी यांच्या मध्यसंधींत
रजोगुणाच्या खांद्यावर चंचलपणे वाहिवाटत अस्यते;
आकाशातील निळारंग अथवा मृगजळाच्या लाटा ज्याप्रमाणे खोट्या
भासतात, त्याप्रमाणे वायूचे जें व्यर्थ स्फुरण झालें, तें मन होय.
आणि पुरुषाचे रेत व स्त्रियाचें शोणित यांचे मिश्रण होऊन पांची महाभूते
आकारास येतात, व एकच वायू कार्यपरत्ये दहा भागांत वाटला जातो.

मग तें हीं दाहिं भागीं । देहधर्माचां खैवंगीं ।
अधिष्ठिलें आंगीं । आपुलालं ॥ १०७ ॥

तेथ चांचल्य निखिल । एकलें ठेलें निढाळ ।
ह्याणैनि रजाचें बळ । धरिलें तेणे ॥ १०८ ॥

तेथ बुद्धीसि बाहिरि । अहंकारावरि ।
ऐसा ठांड माझारि । बळियाविलें ॥ १०९ ॥

वायां हें नांव । यळविं कल्पना हे चि सावेह ।
जेयाचेनि संगें जीव- । दशा वस्तु ॥ ११० ॥

जें प्रवृत्तीसि मूळ । कामा जेयाचें बळ ।
जें अखंड सुए सळ । अहंकारासिं ॥ १११ ॥

जें इच्छेते वाढवी । आशेते चढावी ।
जें पाठि पुरवी । जगासि येया ॥ ११२ ॥

द्वैत जेणे उठी । अविद्या जेणे लाठी ।
जें इंद्रियांते लोटि । विषयांमाझि ॥ ११३ ॥

संकल्पित शृष्टि घडी । सर्वे चि विकल्पूनि मोडी ।
मनोरथाचिया उतरडी । उतरी रची ॥ ११४ ॥

जें भूलीचें कुल्हार । वायुतत्वाचें अंतर ।
बुद्धिचें द्वार । झांकळलें जेणे ॥ ११५ ॥

तें गा किरीटी मन । एया बोला नाहिं आन ।
आतां विषयाभिधान । भेदु आइक ॥ ११६ ॥

तरि खपरिसु आणि शब्दु । रूप रसु गंधु ।
हा विवेकु पंचविधु । ज्ञानेंद्रियाचा ॥ ११७ ॥

मग ते दहा प्रकारचे वायूं देहधर्माच्या बळानें दहा भागीं
आपापल्या विशिष्ट धर्मानीं युक्त होऊन निरनिराळे राहतात.
तेथें त्या मनाचे ठिकाणीं निखालस चंचलपणा
राहिल्यानें त्या चांचल्यानें रजोगुणाचें बळ धरलें.
हें चंचलत्व बुद्धीच्या बाहेर पण अहंकाराच्या उरावर,
असें मधल्या प्रदेशांत बळकट होऊन बसलें.
त्या चांचल्याला मन हें व्यर्थ नांव आहे. खरोखर म्हटलें, तर तें केवळ
कल्पनेची मूर्ति आहे. ज्याच्या संगतीने परब्रह्मवस्तूला जीवदशा प्राप्त झाली आहे.
जे सर्व कर्म प्रवृत्तीचे कारण आहे, कामवास्यनेला मनानेच
बळ मिळते. व जें नेहमी अहंकाराशीं स्पर्धा करतें;
ज्याच्या योगानें इच्छा वाढते, आशेल
चढवितें व ज्याच्या योगाने भय उत्पन्न होतें;
केवळ ज्याच्या योगाने द्वैत भासते, मनातच दुजाभाव असतो.
मनामुळेच अविद्या बळिवंत होतें, व जे इंद्रियांना विषयांत टकळतें;
जें केवळ कल्पनेने यृष्टी रचते, आणि लगेच विकल्प करून
जें ती मोडून टाकते, आणि मनोरथांच्या उतरंडी रचते व उतरते,
जें भ्रांतीचें कोठार असून वायुतत्वाच्या आंतला गांभा
आहे आणि बुद्धीचें आत्मज्ञानरूपी द्वार ज्यांने झांकले आहे,
अर्जुना, त्याला मन समजावे. यांत कांही अन्यथा
नाहीं. आता जे विषय म्हटले जातात, त्यांचे भेद ऐक.
स्पर्श, शब्द, रूप, रस, गंध हे पांच
ज्ञानेंद्रियांचे पांच प्रकारचे विषय आहेत.

इहीं चि पांचैं द्वारीं । ज्ञानासि धांव बाहिरि ।
जैसें कां हिरव चारीं । भांभावे पशु ॥ ११८ ॥

मग स्वर वर्ण विसर्गु । अथवा स्वीकारु त्यागु ।
कंकमण उत्सर्गु । मलमूत्रांचा ॥ ११९ ॥

हे कर्मेदियांचे पांच । विषय गा साच ।
जें बांधौनि मांच । क्रिया जे उठी ॥ १२० ॥

ऐसे हे दाही । विषय इये देहिं ।
आतां इच्छा ते ही । सांघिजैल ॥ १२१ ॥

तरि भूतळ्ले आठवे । कां बोले कानु झांकवे ।
ऐसियावरि चेतवे । जे वृत्ति गा ॥ १२२ ॥

इंद्रियां विषयांचिये भेटी- । सरिसी चि घेगे उठी ।
कामाचिया वाहुटी । धरूनियां ॥ १२३ ॥

जियेचेनि उठिलेपणे । मना सैघ धावणे ।
ना रिगावे तेथ करणे । तोडे सूति ॥ १२४ ॥

जिये वृत्तिचिया वाढी । बुद्धि होये घेडी ।
विषंड जेया गोडी । ते हे इच्छा ॥ १२५ ॥

आणि इच्छलेया सांगडे । इंद्रियां आमिष न जोडे ।
ऐसेयां डाऊँ जो पडे । तो चि द्वेषु ॥ १२६ ॥

आतां याचरि सुख । तें एर्विध देख ।
जेणे एके चि अशेख । विसरे जीउ ॥ १२७ ॥

मने वाचा कायें । जे आपुली आण घायें ।
देहस्मृतिची त्राये । मोडित जाये ॥ १२८ ॥

ज्याप्रमाणे हिरवा चारा पाहून कावरेंबावरे होऊन जनावर तिकडे धाव घेतें,
त्याप्रमाणे ह्या पांच ज्ञानेदियांच्या द्वारा ज्ञानाची धांव बाहेर विषयाकडे असते,
आतां, स्वर, व्यंजन आणि विसर्ग, यांचा उच्चार करणे, घेणे किंवा
त्यागणे, चालणे, मलमूत्राचा उत्सर्ग करणे ही कामे पंचेदियांनी होतात.

हे पांच कर्मेदियांचे पांच विषय आहेत. या पांच कर्मेदियांचा
मोळी बांधूनच त्यावरून क्रियेचा व्यवहार चालूं राहतो.

असे हे ज्ञानेदियांचे व कर्मेन्द्रियांचे दहा विषय या देहांत
आहेत. आता 'इच्छा' हा घटक काय असतो ते ऐक.

तर मागील भोगलेल्या गोष्टींच्या आठवणीने अथवा तिच्यासंबंधी
शब्द कानांचर पडतांच, अशाने जी वृत्ती जागी होते.

इंद्रियांची घ विषयांची गांठ पडतांक्षणींच 'हवे' अशी
कोणतीतरी वासना निर्माण होऊन जी वृत्ती घेगाने उठतें;
जी वृत्ती मन इकडे तिकडे धांवू लागते, आणि
जिथे प्रवेश करू नये तेथे इंद्रिये तोडे घालतात.

ज्या वृत्तीच्या संगतीने बुद्धी घेडी होते आणि मन विषयाकडे
घळते. अर्जुना, अशी जी भावना, ती इच्छा होय.

आणि इच्छल्याप्रमाणे जेव्हां इंद्रियांना विषयपभोग लाभत नाहीं, अशी
स्थिती घडून आली असतां, जो विकार उत्पन्न होतो, तोच द्वेष म्हणावा.

आतां सुख या लक्षणांनी जाणावे की, ज्यामुळे
जीवाला बाकीच्या सर्व गोष्टींचा विसर पडतो.

जें काया वाचा आणि मन यांना आपली शपथ
घालते आणि जें देहस्मृतीचे बळ मोडीत येते.

जेयाचेनि जालेपणे । पांगुळा होणे प्राणे ।
सात्त्विकां दुणे- । वरि हि लाभु ॥ १२९ ॥

आघवियाचि इंद्रियवृत्ती । हृदयाचां एकांतिं ।
थापटूनि सुषूप्ती । आणि जें गा ॥ १३० ॥

किंबहुना सोए । जीउ-आत्मेयांची लाहे ।
तेथ जें होये । तेया नांव सुख ॥ १३१ ॥

आणि ऐसी हे अवस्था । न जोडतां पार्था ।
जीजे तेया नांव सर्वथा । दुख जाणै ॥ १३२ ॥

तें मनोरथभंगे होये । येर सिद्धी गेले जाए ।
हे दोनी चि उपाये । सुखदुःखासि गा ॥ १३३ ॥

आतां असंगा साक्षिभूता । दोहिं चैतन्याची सत्ता ।
तिये नांव पांडुसुता । चेतना एथ ॥ १३४ ॥

जे निखोनि केसवेळीं । उभी जागे शरीरीं ।
जे तिहिं अवस्थांतरीं । पाल्टे ना ॥ १३५ ॥

मनबुध्यादि आघवी । जियेचेनि टवटवी ।
प्रकृतिघनमाधवी । सदा चि जे ॥ १३६ ॥

जडाजडीं अशीं । जे राहाटि सरिसी ।
ते चेतना गा तुजरीं । लटके नाहिं ॥ १३७ ॥

पैं रात्रॊ परिघाण नेणे । आज्ञा चि परचक्र जीणे ।
कां चंद्राचेनि परिपूर्णे । सिंधू भरति ॥ १३८ ॥

नाना भ्रामकाचेनि सञ्चिधाने । लोह करी सचेतने ।
कां यूर्यु संगु जने । चेष्टघिजे ॥ १३९ ॥

जें प्राप्त झाले असतां प्राणाला पांगलेपणा येतो,
व सात्त्विक वृत्ती पूर्वीपेक्षां दुपटीच्या घर घाढते;
किंवा हृदयाच्या एकांतामध्ये सर्वच इंद्रियवृत्तीना थोपटून जे सुषुप्ती
अवस्थेत आणते, व त्यांस तेथे थोपटून गाठ निद्रा आणते;
फार काय सांगावे ! जीवाल ज्या ठिकाणीं आत्म्याचा लाभ जेथे प्राप्त
होतो, त्या अवस्थेत जें भासमान होते; त्यालाच 'सुख' हें नांव आहे.
अर्जुना अशी जी सुखाची अवस्था प्राप्त झाली नाही,
त्या अवस्थेतले जिणे म्हणजेच सर्वस्या दुख असें तूं समज.
सुख हे मनोरथाने प्राप्त होणारे नक्हे. एरवीं तें स्वतः सिद्ध आहेच.
तेव्हा संकल्प विकल्प असणे आणि नसणे हें सुख-दुखाला कारण आहे.
आता अर्जुना, अलिप्त व सर्वसाक्षीभूत अशा ब्रह्माची
देहामध्ये जी सत्ता तिला चेतना असें म्हणतात.
जी नखापासून केसांपर्यंत संबंध शरीरांत सारखी जागती असते; व
जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थांमध्ये जिच्यांत फरक पडत नाहीं;
जिच्या योगाने मन, बुद्धि इत्यादिकांना टवटवी असते प्रकृतिरूपी
चनाला या चेतनेमुळेच वसंतऋतूसमान उल्हास असतो.
आणि जट व चेतन पदार्थातही अंशभेदाने, जिचां अंशरूपाने सारखा
संचार असतो, तिला चेतना असे म्हणतात, यांत संशय नाहीं.
राजाला आपले सैन्य नेमके किती आहे हे जरी माहीत नसले तरी त्याची आज्ञाच
परचकावर विजय मिळविते, अथवा पूर्ण चंद्राच्या उदयाने समुद्रास जशी भरती येते;
अथवा लोहचुंबकाच्या सञ्चिधाने जसा लोखंडास चंचलपणा येतो;
अथवा यूर्याची संगती लाभतांच जशा लोकांमध्ये किया होऊं लागतात,

आगा मुखमेळविण । पीलेयाचें पोखण ।
करी जेवि निरक्षण । कूर्मिंचे ॥ १४० ॥

पार्था तियापरि । आत्मसंगति इये शरीरां ।
सजीवत्वाचा करी । उपेगु जडा ॥ १४१ ॥

मग तियेतें चेतना । द्व्याणिपे अर्जुना ।
धृतिची विवंचना । अतां आइक ॥ १४२ ॥

तत्वां परस्परें । उघड जातिवैरें ।
नक्के पृथिवीयेतें नीरें । निनासिजे ॥ १४३ ॥

नीरातें आटी तेज । तेजा वायुसिं जूळा ।
गगन तंव साहाज । वायु भक्षी ॥ १४४ ॥

तेविं चि कव्हणी वेळे । आपण काइसेया ही न मिळे ।
आंतु रिगौनु घेगळे । आकाश हैं ॥ १४५ ॥

ऐसि पांचे भूतें । न साहाति एकमेकातें ।
किं त्यें हिं ऐक्यातें । देहां यंति ॥ १४६ ॥

दुङ्डाची उखीविखी । सांडून वस्ती एकी ।
एकातें पोखी । निजगुणे ॥ १४७ ॥

ऐसें मिळतेयां साजणे । चले धैर्ये जेणे ।
तेया नांव द्व्याणे । धृति पैं गा ॥ १४८ ॥

आण जीवेसिं पांडवा । यां सतिसां सतिसांचा मेलावा ।
तो पैं येथ जाणावा । सांघातु गा ॥ १४९ ॥

एवं सतीस भेद । सांघितले तुज विशद ।
एयां एतुलेयांते प्रसिद्ध । क्षेत्र द्व्याणिजे ॥ १५० ॥

पिल्लांच्या मुखाचा संबंध न होऊ देतांच, ज्याप्रमाणे कांसवीच्या केवळ दृष्टीनेंच पिलांचे पोषण होतें; अर्जुना, त्या प्रमाणे या शरीरांत आत्मसंगती ही जडाला चेतनदशेचा लाभ घडविते.

या प्रमाणे अर्जुना, जडाला चेतनदशा आणिल्याकारणाने, तिलाच चेतना म्हणतात. आता धैर्य किंवा धृती म्हणजे नेमके काय, व तें भिन्न कर्ये आहे तें सांगतो, ऐक. पंचतत्त्वांचे ऐकमेकांशीं जातिस्वभावावरून उघड वैर असतें; पाणी पृथ्वीचा नाश करीत नाहीं काय ?

पाण्याला तेज आटवून टाकतें, तेज आणि वायू यांचे सतत युद्ध सुरु असतें. आणि आकाश वायूला सहज गीळळकृत करतें.

त्याप्रमाणेच आकाश हैं कोणाशींही मिसळत नाहीं, सर्वांच्या आंत राहूनही तें सर्वांहून घेगळे राहतें.

अशा प्रकारे हीं पंचमहाभूतें एकमेकांशीं विरुद्ध असूनही देहाचे ठिकाणीं ती महाभूतें एकोप्याने वागतात.

म्हणजे वैराविषयीं वादविवाद योडून एकोप्याने राहतात; आणि आपआपल्या गुणाने एकमेकांचे पोषण करतात.

या प्रमाणे ज्यांचे स्वभावतः एकमेकांशीं पटत नाहीं, त्यांमध्ये मित्रता ज्या धैर्यामुळे संभवते, त्या धैर्याला 'धृति' हैं नांव आहे.

आण अर्जुना ! जीवाशीं जो या छत्तीस तत्त्वांच्या समुदायांचा संबंध झाला आहे, यालाच संघात असें म्हणतात.

अशा प्रकारे मी तुला छत्तीस तत्त्वांची लक्षणे यप्त करून सांगितलीं. या सगळ्यांना 'क्षेत्र' म्हणावें.

रथांगाचा मेलावा । रथु द्वाणिजे पांडवा ।
कां अधोर्ध्वं अवयवां । नांव देह ॥ १५१ ॥

करी-चातुरंग-समाजे । सेना नांव निफजे ।
वाक्ये द्वाणिपति पुंजे । अक्षरांचे ॥ १५२ ॥

जलधरांचा मेला । वाच्य होये अभाला ।
नाना लोक सकला । नांव जगु ॥ १५३ ॥

कां स्नेह-सूत्र-वर्नि । मेलु एकी स्थानीं ।
धरिजे तो जर्नीं । दीपु होये ॥ १५४ ॥

तैसीं सतीस हीं तत्वे । मिळति एकत्वे ।
तेणे समूहपरत्वे । क्षेत्र द्वाणिजे ॥ १५५ ॥

आणि घाहतेनि भौतिके । पापपुण्य एथ पीके ।
द्वाणौनि आदीं कवतिके । क्षेत्र द्वाणों ॥ १५६ ॥

एकचेनि मते । देह द्वाणति एयाते ।
परि अस्यो हैं अनंते । नावे एयासि ॥ १५७ ॥

सुरनरउरगीं । घडत आहे योनिविभागीं ।
ते गुणकर्मसंगी । पडिले सातें ॥ १५८ ॥

पैं परतत्वा आरौतें । आणि स्थावरांता आंतौतें ।
जें कांहिं होतें जातें । क्षेत्र चि हैं ॥ १५९ ॥

हे चि गुणविवंचना । पुढीं द्वाणिपैल अर्जुना ।
प्रस्तुत आतां ज्ञाना । रूप दाउं ॥ १६० ॥

क्षेत्र तंव सविस्तर । सांघितंले सविकार ।
द्वाणौनि आतां उदार । ज्ञान आइक ॥ १६१ ॥

बा अर्जुना, रथाचे सर्व भाग मिळून जसें रथ हैं नांव येतें; किंवा आपल्या खालील आणि वरील सर्व अवयवांना जसें आपण देह म्हणतों, अथवा हत्ती, घोडे, यांच्या संघटनेला जसें 'सैन्य' हैं नांवच मिळतें; अक्षरांच्या समुदायांना वाक्ये म्हणतात; मेघांच्या सर्व समुदायाला जसें आभाळ म्हणतात; किंवा लोकांच्या समुदायास जसें जग म्हणतात.

अथवा तेल, वात व ज्योत हीं एकत्र मिळालीं म्हणजे त्या मेलाला जसें जग दीप या नांवे ओळखतो, त्याप्रमाणे हीं छतीस तत्वे ज्याच्या एकत्वाने एकत्र मिळतात, त्या एक रूपाला सामुदायिक दृष्टीने 'क्षेत्र' म्हणतात.

लागडीस आणलेल्या या शरीराच्या योगाने येथें पाप आणि पुण्य यांचे पीक येते, म्हणूनही आप्ही कौतुकांने त्यास क्षेत्र म्हणतों. आणि कोणी याला देह असेहीं म्हणतात; पण तें अस्यो; याला खरोखरच अनंत नावे आहेत.

परंतु गुण व कर्म यांच्या संगतींत सापडले अस्यतां, देव, मनुष्य, सर्प इत्यादी योनींच्या विभागानें हैं विभागले गेले आहे.

परंतु परब्रह्माच्या अलीकडे व स्थावराच्या शेवटच्या अन्तार्पर्यंत जेवढे कांही होतें आणि नाश पावते, तें तें सर्व क्षेत्रच.

अर्जुना, ही गुणांची व्यवस्था तुला पुढे सांगण्यांत येईल. सांप्रत तुला ज्ञानाचें स्वरूप स्पष्ट करून सांगतों.

क्षेत्रांचीं एकंदर सर्व लक्षणे विकारांसह तुला सांगितली, आतां तुला निर्मल व श्रेष्ठ जे ज्ञान, त्याचे विघेचन करतों.

जेया ज्ञानालगि । गगन गीळिताति योगि ।
स्वर्गीची आडवंगी । उमरुदूनि ॥ १६२ ॥

न करिति सिद्धींचे पाड । न धरीति रिद्धींची भीड ।
योगा ऐसें दुवाड । हेळासति ॥ १६३ ॥

तपोदुर्गं वोलंडिति । क्रतुकोडी वोवांडिति ।
उल्थौनि सांडिति । कर्मचेली ॥ १६४ ॥

नाना भजनमार्गी । धांवतु उघडां आंगी ।
एक रिगति सुरंगी । सूक्ष्मतेचिये ॥ १६५ ॥

ऐसी जिये ज्ञानीं । मुनीश्वरां उतान्ही ।
वेदतरुचां पानोवानीं । हिंडताति ॥ १६६ ॥

दईल गुरुसेवा । इया बुद्धी पांडवा ।
जन्माचा सांडोवा । टाकित जे ॥ १६७ ॥

जेयाची रिगवणी । अविघ्ये उणे आणी ।
जीवात्मेयां बुझावणी । मांडूनि दे ॥ १६८ ॥

जें इंद्रियांचीं दारें अडी । प्रवृत्तिचे पाये मोडी ।
जें दैन्य चि फेडी । मानसाचें ॥ १६९ ॥

द्वैताचा दुकलू पाहे । साम्याचें सुवाण होये ।
जेया ज्ञानाची सोये । ऐसें करी ॥ १७० ॥

मदाचा ठाऊं पूर्सी । जें महामोहातें गिवसी ।
नेंदी आपपरु ऐसी । भाख उरों ॥ १७१ ॥

जें संसारातें उन्मूळी । संकल्पपंकु पांखाळी ।
अनावरातें वेंटाळी । ज्ञानतेजे ॥ १७२ ॥

ज्या ज्ञानाकरितां योगी लोक स्वर्गाचा आडमार्ग ओलंडून
गगन गिळतात, मूर्ध्नीअकाशाचा लय करतात,
ऋद्धिसिद्धींची इच्छा करीत नाहीत आणि ऐश्वर्याची पर्वा करीत
नाहीत, व कठीण असें जें योगसाधन त्याची अवहेलना करतात;
तपाचे कढीण डोंगर ओलंडतात, आणि कोट्यावधी यज्ञांच्या
अनुष्ठानांतून पार पडतात व कर्मकांडरूपी वेळी उपटून टाकतात.
पुष्कल प्रकारचे उपासनामार्ग स्वीकारून कोणी उघड्या अंगांनीं
भजनमार्गानें धांवतात, तर कोणी सुषुम्नेच्या विवरांत शिरतात;
असें जें ज्ञान, त्याच्या प्राप्तीकरितां सर्व ऋषी उत्कट इच्छा मनांत
धारण करून ते मुनीश्वर ज्या वेदरूपी झाडाचें पान न पान हिंडतात;
अर्जुना, गुरुसेवेनें तें ज्ञान मिळेल, या आशेनें त्या
सेवेकरता शंभर जन्म घेण्याला तयार होतात.

ज्या ज्ञानाची प्राप्ती झालीं असतां अविद्या निःशेष
नाश पावते आणि जीवाचें आणि आत्म्याचें ऐक्य होतें;
जें ज्ञान इन्द्रियांची द्वारें बंद करतें, व विषयांकडे वळणाऱ्या
प्रवृत्तीला पांगळे करते, आणि जें मनाचें दारिद्र्यच नाहीसें करतें;
द्वैतरूपी दुष्काळ नाहींसा करतें साम्यावर्थेला सुकाळ
दाखवितें, ज्या ज्ञानाची प्राप्ती अशी स्थिती प्राप्त करून देते;
जें ज्ञान अहंकाराच्या लेश्ही ठेवित नाही, जे मायेला थारा देत
नाहीं, 'हा मी आणि हा दुसरा' अशी द्वैताची भाषाही उरू देत नाहीं;
जें संसारवृक्षाला मुलासह उपटून टाकतें संकल्पाचा चिखल साफ धुते
व आकलन करण्यास कठीण अशा परब्रह्माला जें ज्ञान व्यापून टाकतें;

जेयाचेनि उजाले । उघडति बुद्धीचे डोळे ।
जीउ दोंदावरि लोळे । आनंदाचेया ॥ २७३ ॥

ऐसें जें ज्ञान । पवित्रैकनिधान ।
जेथ विटाळले मन । चोख कीजे ॥ २७४ ॥

आत्मेयां जीवबुद्धि । जे हे लागली क्षयव्याधि ।
ते जेयाचेया सन्निधी । बली कीजे ॥ २७५ ॥

ते अनिरूप्य किं निरूपिजे । आइकतां बुद्धी आणिजे ।
यांचौनि डोळा देखिजे । ऐसें नाहिं ॥ २७६ ॥

मग एकीं शरीरीं । आपुली प्राची करी ।
तैं इंद्रियां व्यापारीं । दीठी ही दिसे ॥ २७७ ॥

पैं वसंताचें रिगवर्णे । झाडांचेनि साजेपणे ।
जाणिजे तेवि करणे । सांघति ज्ञान ॥ २७८ ॥

आगा वृक्षासि पाताळीं । जळ सांपडे मुळीं ।
ते शाखांचिया बाहाळी । दिसे वरि ॥ २७९ ॥

कां भूमिचें मार्दव । साघे कोंभाची लवलव ।
नाना आचार गौरव । सुकुल्यांचें ॥ २८० ॥

अथवा संभ्रमाचिया आयती । स्नेहो जैसा ए व्यक्ती ।
कां दर्शनाचिया प्रशस्ती । पुण्यपुरुष ॥ २८१ ॥

नातरि केळि कापुरु जाला । तो परिमळे जाणो आला ।
कां भिंगारां दीपु ठेविला । बाहिरि फांके ॥ २८२ ॥

तैसिं हृदइंचेनि ज्ञाने । जियें उमटाति देहिं चिन्हे ।
तियें सांघों अवधाने । चांगे आइक ॥ २८३ ॥

ज्याच्या प्रकाशाने बुद्धीची ज्ञानवृष्टी उघडते आणि
जीवाला आनंदाच्या दोंदावर लोळायला लावते;
असें जें ब्रह्मज्ञान जे पवित्रपणाचा ठेवा, व अविद्यादि
मलाने अशुद्ध झालेल्या मनाला ते शुद्ध करते.

आत्मस्वरूपाला, मी जीव आहे भोक्ता आहे, अज्ञानी आहे असा क्षयरोग जो
आत्माला झाला होता, तो या ज्ञानाच्या सान्निध्याने दूर होतो व जीव निरोगी होतो.

ते ज्ञान निरूपण करण्यास अशक्य असूनही तरी सांगितले जाते आणि
ते ऐकून केवळ बुद्धीनेच जाणावे, एर्यां ते डोळ्यांनी पाहातां येण्याजोगे नाहीं.

मग तेचं ज्ञान, जेव्हां या शरीरांत आपला प्रभाव पाडते,
त्या घेळीं इंद्रियांच्या आचरणावरून वृष्टोत्पत्तीस येते.

ज्याप्रमाणे वृक्षवेलीसजल्या कीं वसंतऋतू सुरुं झाला हे
समजते, तद्वत् इंद्रियांवरून या ज्ञानाची अटकळ घांधता येते.

अर्जुना ! झाडाला मुळांच्या द्वारा पाणी मिळाले
म्हणजे फांद्यांच्या विस्तारावरही जशी टवटवी दिसते,

भूमी मृदू व यक्स आहे हे अंकुराच्या कोंवळेपणावरून दिसून येते;
किंवा उत्तम प्रकारच्या आचरणावरून कुलीनपणा दिसून येतो.

अथवा आदरातिथ्यावरून जसा स्नेहभाव वृष्टीस पडतो, किंवा
दर्शनाने होणाऱ्या समाधानावरून पुण्य पुरुष ओळखूं येतो,

अथवा केळींत उत्पन्न झालेला कापूर जसा वासांने समजून येतो, अथवा
भिंगाच्या कंदिलांत दिवा ठेवला म्हणजे त्याचा प्रकाश जसा बाहेर पसरतो;

त्याप्रमाणे हृदयांत ज्ञान उपस्थित झाले म्हणजे देहाचे ठिकाणी जीं
लक्षणे प्रकट होतात ती मी आतां सागतो. चांगले अवधान देऊन ऐक.

अमानित्वमदभित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

अमानित्वम्, अदभित्वम्, अहिंसा, क्षान्तिः, आर्जवम्,
आचार्योपासनम्, शौचम्, स्थैर्यम्, आत्मविनिग्रहः

मनाची इच्छा नसणे, दांभिकपणा नसणे, कोणत्याही प्राण्याला दुःख न देणे, सर्व
सहनशीलता, आचार्योपासना, अंतर्बाद्यशुद्धी, अंतःकरणाची स्थिरता आणि मनोनिग्रह,

तरि कळणी यिखिचें । जीवा साम्य होणे न रुचे ।
संभावितपणाचें । ३५३ जेया ॥ १८४ ॥

आथिले चि गुण वानितां । कां मान्यपणे मानितां ।
योग्यतेचें येतां । रूप आंगा ॥ १८५ ॥

गजबजों लागे कैसा । व्याघ्रे रुंधला मृगु जैसा ।
कां बाहिं उतरला वळसां । दाटला जेवि ॥ १८६ ॥

पार्था तेणे पाडे । सन्माने जो सांकडे ।
गरिमेतें आंगाकडे । येऽऽ नेंदीं ॥ १८७ ॥

पूज्यता डोळां नेदखावी । स्वर्कीर्ति कानिं नाइकावी ।
हा अमुका ऐसी न व्हावी । से चि लोकां ॥ १८८ ॥

तेथ सत्काराची के गोठी । के आदरा होइल भेटी ।
मरणेसिं साठी । नमस्कारितां ॥ १८९ ॥

वाचस्पतीचेनि पाडे । सर्वज्ञता तरि जोडे ।
परि वेंडिवेमाजि दडे । महिमे भेण ॥ १९० ॥

चातुर्य ल्पवी । महत्व हारवी ।
पीसेपण मिरवी । आवडौनि ॥ १९१ ॥

लौकिकाचा उद्भेदु । शास्त्रांवरि उभगु ।
उगेपणि चांगु । आथि भरु ॥ १९२ ॥

तर कोणत्याही बाबतींत कोणाचीही बरोबरी करणे, ज्याला आवडत
नाही. लोकांत संभावितपणा मिरविणे हें त्याला संकटच घाटतें;
त्याच्या अंगीं अस्यलेल्या गुणांचे वर्णन केलें असतां, लोकांनी सन्मान
केला असतां, किंवा अंगची योग्यता लोकांनी वर्णन केलीं असतां,
जो असा कांहीं कासावीस होतो, कीं जणू काय व्याधाच्या तावडीत सापडलेला मृग,
किंवा बाहुबल्यावर नदी पोहून जात असतां जसा काय भोंवऱ्यातच सांपडला आहे;
अर्जुना, अशा प्रकारें ज्याला लोकमान्यतेचें संकटच
घाटतें; आणि मोठेपणाचा शरीराला स्पर्श होऊं देत नाहीं.

पुज्यता डोळ्यांना न दिसावी, आपली कीर्ति कानांनी ऐकूं देखील
नये, की, लोकांनी आपली आठवण काढावी, हें ज्याला सहन होत नाहीं;

मग आदर सत्काराची गोष्ट कशाला पाहीजे ? त्याला पूज्य
म्हणून कोणी नमस्कार केला असतां, त्याला मरणप्राय दुःख होतें,

त्याचे ठिकाणीं बृहस्पतीसारखी सर्वज्ञता असते; तरी आपले
महात्म्य लोकांत घाडेल या भीतीने तो वेंडेपणात शिरतो.

आपल्या अंगचे शहाणपण दाखवीत नाहीं,
आणि मोठ्याप्रेमाने वेंडेपणा स्वीकारतो;

ज्याला कीर्तीचा कंटाळा असून, शास्त्राच्या आधाराने चर्चा
करण्यास त्याला कंटाळा येतो. न घोलावें, इकडेच त्याचा कल.

जंगे अवज्ञा चि करावी । संबंधीं सोये न धरावी ।
ऐसी ऐसी जीविं । चाढ बहू ॥ १९३ ॥

तलैटेपण बाणे । आंगीं हीणाऽँ खेवणे ।
तें तें चि करणे । बहुतकरुनु ॥ १९४ ॥

हा जीतु ना नव्हे । लाकु कल्पी येणे भावे ।
तैसे जीणे होआवे । ऐसी आश ॥ १९५ ॥

पैल चालत कां आहे । किं वारेनि जात नोहे ।
जना ऐसा भ्रमु जाए । ऐसेयां होइजे ॥ १९६ ॥

माझे अस्तेपण लोपो । नामरूप हारपो ।
मज झाने वासिपो । भूतजात ॥ १९७ ॥

ऐसिं जेयाचीं नवसिये । एकांता जात जाए ।
नावे चि जो जिये । रानाचेनि ॥ १९८ ॥

चायू आणि जेया पडे । गगनेसि बोले आघडे ।
जीउ प्राणु झाडे । पढियंति गा ॥ १९९ ॥

किंवहुना ऐसीं ऐसीं । चिन्हे जेया देखसी ।
जाण तेया ज्ञानेसिं । सेस जाले ॥ २०० ॥

पै अमानित्य पुरुषीं । जाणावे इहिं मिखिं ।
आतां अदंभित्याचिये ३०४खी । सौरसु करूं ॥ २०१ ॥

तरि अदंभित्य तें ऐसे । लोभियाचे मन जैसे ।
जीउ जाऽँ परि नुमसे । ठेविला ठाऽँ ॥ २०२ ॥

तेयापरी किरीटी । पडिला ही प्राणसंकटी ।
परि सुकृत न प्रकटी । आंगे बोले ॥ २०३ ॥

लोकांनी आपल्याला तुच्छ लेखावे सग्यासोययांनीं आपल्याकडे दुंकूनही पाहूं नये, अशीच त्याची अंतःकरणांतून इच्छा असते, ज्या कृतीच्या योगानें नम्रता अंगीं बाणेल हीनपणाचे भूषण अंगावर चढेल, अशीच त्याची अंतःकरणांतून इच्छा असते.

हा जिवंत आहे की मेला आहे अशी लोकांची कल्पना होईल असे जो नेहमी इच्छीत असतो;

हा आपल्या पायांनीं चालत आहे किंचा चाय्यानें टकलला जात आहे अशा प्रकारचा आपल्याविषयीं जगांत भ्रम उत्पन्न व्हावा, असे जो इच्छितो; माझ्या अस्तित्वाचा लोप होवो, आणि नाव व रूप कोणाच्या डोळ्यासमोर येऊं नये, आणि माझ्याबदल सर्व प्राणिमात्रांना मुळीच भय घाटू नये;

असा जो नेहमी नवस करतो, जो नित्य एकान्त स्थळीं जात असतो निर्जनप्रदेशाच्या कल्पनेनेंच ज्याच्या जिवांत जीव येतो;

चायूच्या अनुरोधानें जो वागतो, आकाशावरोबर संघाद करणे ज्याला आवडते व ज्याला झाडेंच जीव कीं प्राण आहेत, सारांश, अर्जुना, अशीं लक्षणे ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं तू पाहशील त्याचे व ज्ञानाचे ऐक्य झाले आहे असे समज.

साधकामध्ये असणारा अमानित्य हा जो गुण म्हणतात, तो या लक्षणांनीं ओळखावा. आतां अदंभित्य ओळखण्याचे अभिप्राय सांगतों.

तर अदंभित्य असे असते कीं, ज्याप्रमाणे लोभी मनुष्याचे मन, आपल्या धनाविषयीं इतके आसक्त असते कीं जीव गेला तरी तो आपली धन ठेवलेली जागा सांगत नाहीं, त्याप्रमाणे, अर्जुना, ! आपल्या प्राणावर येऊन बेतले तरी तो आपण केलेले पुण्यकृत्य हें देहचेष्टेने अथवा स्वमुखानें बोलून दाखवीत नाहीं.

खडाणे आला पान्हा । पळवी जेवि अर्जुना ।
कां राहे पण्यांगना । बडीलपणे ॥ २०४ ॥

आढयु आंतुडे आडविं । मग आढयता जेवि हारवी ।
कां कुळवधू लपवी । अवेवांते ॥ २०५ ॥

नाना कृषीवळु आपुले । पांगुरवी पेरिले ।
तैसें झांकी निफनले । दानपुण्य ॥ २०६ ॥

वरि देह न पूजी । लोकाते न रंजी ।
स्वधर्मु चाग्वीजिं । बांधों नेणे ॥ २०७ ॥

परोपकारु नोबोले । न मिरवी अभ्यासिले ।
न शके विकूं जोडिले । स्फीतीसाठिं ॥ २०८ ॥

आंगभोगाकडे । पाहातां कृपणु आवडे ।
यळविं धर्मविखीं थोडे । घृ न द्वाणे ॥ २०९ ॥

घरिं दिसैल सांकड । देहीची ही आइति रोड ।
परि दानीं जेया होड । सुरतरूसिं ॥ २१० ॥

किंवहुना धर्मि थोरु । अवसरिं उदारु ।
आत्मचर्चे चतुर । यळविं वेडा ॥ २११ ॥

केलिचे दल्खाडे । हळू पोकळ आवडे ।
परि फळौनियां गाडे । रसाळ जैये ॥ २१२ ॥

कां मेघाचे आंग झील । दिसे वारेनि जैये जाइल ।
परि वरिखती नवल । घनघटीते ॥ २१३ ॥

तैसा जो पुण्यी । पातां धांति आणी ।
यळविं तरि वाणी । तो चि ठाऊ ॥ २१४ ॥

खोडव्याळ गायीला जरी पान्हा फुटला तरी ती गाय जशी तो चोरते,
सोडत नाही किंवा वेश्या आपले वाढते वय लपविण्याचा प्रयत्न करते,
रानांत सांपडलेला श्रीमंत जशी आपली श्रीमंती मिरवत
नाहीं; किंवा कुल्घवधू आपले अवयव पदराआड लपविते,
किंवा शेतकरी जसा आपले पेरलेले बीं नीट मातीखालीं बुजवतो;
त्याच प्रमाणे जो आपले अनादि पुण्यकृत्य नेहमीं गुप्त राखतो;
घरघर देहाची पूजा करण्याची जो इच्छा करीत नाही. लोकांची मर्जी प्रसन्न
करण्याला झटत नाहीं, तसेच आपले धर्माचरण ध्यजासांरखे जगात मिरवीतही नाही.
आपण केलेला परोपकार बोलून दाखवीत नाही, केलेले अध्ययन मिरवूं
इच्छीत नाहीं. व प्रतिष्ठेयाठी आपल्या विद्येचा विक्रय करीत नाही,
शारीरिक विषयोपभोगाचे संबंधे जो कृपणाप्रमाणे काहीं खर्च करीत
नाहीं, पण धर्माचे आचरण करण्यात मात्रे तो थोडे घृ म्हणत नाही.
घरांत पाहातां अत्यंत दारिद्र्य आणि शरीर पाहावै तर अगदीं रोडलेले,
पण दान देताना मात्र कल्पवृक्षाच्या औदार्याशी तो स्पर्धा करतो.
सारांश, जो आपल्या धर्मकृत्यांत शहाणा, दानाची संधी आली तर तो उदार
अस्यातो, आत्मचर्चा करण्यात तो हुशार अस्यातो; इतर वेळीं मात्र जणूं अबोधच आहे,
केळीचे सर्व अंग हलके व पोकळ असतें; परंतु
त्यांना फळे आलीं म्हणजे रसाळ दिसतात;
अथवा मेघांचे अंग पाहिले तर तें अगदीं हलके सहज वाच्याने उडून जाईल
असें दिसतात. पण एकदा घनघोर वर्षाव सुरू झाला की आश्वर्याची वेळ येते.
त्या प्रमाणे पूर्णतेच्या दृष्टीने तो पुरुष पाहिला अस्यातां बुद्धीला समाधान
वाटते. एरवीं सर्व प्रकारचा अभावच जणूं त्याच्या इथें राहावयास आला आहे.

हें असो एया चिन्हांचा । नडमाचु ठांड जेयाचा ।
जाण ज्ञान तेयाचा । हातु चढले ॥ २१५ ॥

पैं गा अदंभपण । द्विणितले तें हें जाण ।
आतां आइक खूण । अहिंसेची ॥ २१६ ॥

तरि अहिंसा बहुवे परीं । बोलिली असे अवधारीं ।
आपुलालां मतांतरि । निरोपितां ॥ २१७ ॥

परि ते ऐसी देखां । जैसिया खांडूनियां शाखा ।
मग तेया चिं बुडुखा । कूंपु कीजे ॥ २१८ ॥

बाहे तोडून विकिजे । मग भूखेची पीडा राखिजे ।
नाना देउळे मोडूनि कीजे । पौळि देवा ॥ २१९ ॥

तैसी चि हिंसा करूनि अहिंसा । कर्मकांडि हा ऐसा ।
पूर्वमीमांसा । निर्णो केला ॥ २२० ॥

जै अघृष्टीचेनि उपद्रवे । गादैल विश्व चि आघवे ।
द्विणौनि पर्जन्येष्टि करावे । नाना याग ॥ २२१ ॥

तिये इष्टिचां बुडीं । पशुहिंसा तंव रोकडी ।
मग अहिंसेची थडी । लेसां दिसे ॥ २२२ ॥

पेरिजे नुसदी हिंसा । तेथ आवैल काय अहिंसा ।
परि नवलु बा धिंवसा । यांजिकांचा ॥ २२३ ॥

आणि आयुर्वेद ही आघवा । एया चि मोहरा पांडवा ।
जें जीवांकारणे करावा । जीवां घातु ॥ २२४ ॥

नके रोगीं आहाललीं । लोळतीं भूते देखिलीं ।
ते हिंसा निवारवेया केली । चिकित्सिका ॥ २२५ ॥

हें असो. हीं चिन्हे ज्याच्या अंगी दृष्टीस पडतात,
त्याला ज्ञान हस्तगत झाले, असे समजावे.

दांभिकपणाचा अभाव असणाऱ्या माणसाची लक्षणे
येथवर सागितली आतां अहिंसेचे लक्षण एक.

आधीं हें लक्षांत ठेव कीं अहिंसेची व्याख्या नानाप्रकारांनी करण्यांत
येते. ज्यांनी त्यांनी अपापल्या मतानुसार तिचे वर्णन केलेले आहे.

परंतु त्यांनी सांगितलेली अहिंसा ही, ज्याप्रमाणे झाडाच्या
फांद्या तोडून त्या झाडाच्या बुंध्याभौंवर्तीं त्यांचेच कुंपण घालणे,
आपला हात तोडून तो विकायचा आणि भूक भागवायची,
अथवा देऊल मोडून त्याच सामानाने देवाभौंवर्तीं आवार बांधणे,
त्याप्रमाणे हिंसा करूनच अहिंसा साधली पाहिजे,
असा कांही विलक्षण निर्णय पूर्वमीमांसेत केला आहे;

कारण अवर्षणाचे संकट उद्घवले, आणि सर्व प्राणी जर्जर झाले म्हणजे,
पाऊस पडावा म्हणून पर्जन्य इष्टीसारखे नानाप्रकारचे याग करावेत.

पण त्या यज्ञकर्मांच्या बुडाशीं आरंभीच जनावरांचे प्रत्यक्षपणेंच
प्राण घेतले जातात; मग तेथें अहिंसेची कड कशी लागणार ?

जर केवळ हिंचाच पेरली, तर त्या ठिकाणीं अहिंसा उगवेल
काय ? पण या यांजिकांचे साहस कांही विलक्षण आहे !

बा पांडवा, संपूर्ण आयुर्वेद तर एक जीव वाचवण्याकरिता
दुसऱ्या जीवाचा घात करावा असे तो प्रतिपादन करतो.

नानाप्रकारच्या रोगांनी ग्रस्त होऊन त्या दुःखाने लोळत पडलेले प्राणी पाहिले
मग आंयुर्वेदाने ती हिंसा निवारण करण्याकरितां औषधांची योजना केली,

तंव चिकित्सा पहिलें । एकांचे कंद खणविले ।
एकां उपडविले । समूळांते ॥ २२६ ॥

एके आढमोर्डीं केलीं । अजंगमाची खाल काढविली ।
गाभिणीं उकढलीं । पुटांमाझि ॥ २२७ ॥

अजातशत्रृतरुवरां । सर्वांगीं देखविलिया सिरा ।
ऐसे जीव घेऊनी वीरा । कोरडे केले ॥ २२८ ॥

आणि जंगमा हिं हात । लाउनि काढिले पित्त ।
मग राखिले सीणत । आणिक जीव ॥ २२९ ॥

आहा चयुवारे । मोडूनि केले देव्हारे ।
नागवूनु चेव्हारे । गवांदि घातली ॥ २३० ॥

मस्तक पांगुरविले । तंव तळवटीं उघडे ठेले ।
मागां मोडूनु केले । पुढे धड ॥ २३१ ॥

नाना पांगुरणे । जाळूनि जैसे तापणे ।
नातरि जाले आंगधुणे । कुंजराचे ॥ २३२ ॥

बैलु विकूनि कोठा । पूऱ्य लाउनि गांठा ।
इये करणीं कीं चेष्टा । कायि हांसां ॥ २३३ ॥

एकिं धर्माचिया चाहाणी । गाळूं आदरिले पाणी ।
तेथ गाळितेयाचिया आहलणी । जीव मेले ॥ २३४ ॥

एक न पचित चि कण । इये हिंसे चि भेण ।
तेथ कदर्थले प्राण । ते चि हिंसा ॥ २३५ ॥

एवं हिंसा चि अहिंसा । कर्मकांडिं हा ऐसा ।
सिद्धांतु सुमनसा । ॐळख तूं ॥ २३६ ॥

त्या औषधांच्या योजनेकरितां प्रथम एका वनस्पतीचे कंद खणविले
किंचा एखादी वनस्पती पानमुळासाह उपटून आणविली जाते.

एखादी वनस्पती मधूनच मोडून आणविली जाते. एका मोठ्या झाडाची
साल काढून आणतात, आणि काहींचे गाभे भांडयांत घालून उकडवितात.

ज्याला शत्रुभाब मुळीच नाही अशा झाडाच्या सर्वांगावर घाव घालून त्यांचा
चीक काढून घेतात, असे त्यांचे जीव घेऊन त्यांना रस्हीन केले जातें,

आणि हालचाल करणाऱ्या प्राण्यांसहि हात घालून त्यांचे पित्त काढून
मग रोगपीडित जीवांवर उपचार करून जीवांचे रक्षण केले जाते.

अहो, राहती घरे मोडून त्या घराच्या सामानाने देवळे व देव्हारे
केले किंवा आडरानीं प्रवाशांस लुटून त्या द्रव्याने अन्नांचे उघडलीं !

डोक्याला वस्त्र गुंडाळल्यामुळे खालचे अंग उघडे
पडले, अथवा जसें घर मोडून त्या घरापुढे मांडव केले;

ज्याप्रमाणे पुष्कळ प्रकारचीं पांगरूणे जाळून शेक घ्यावा; किंवा
हत्तीला स्नान घालतांक्षणीं त्याने धुळीने अंग बरबटून घेतले.

किंवा बैल विकून गोठा बांधावा, अथवा पोपटाला योडून देऊन पिंजरा करावा,
या कृतींना योग्य म्हणावें किंवा चेष्टां म्हणाव्यात ? आणि हंसावें कीं रडावें ?

कोणी धर्मात सांगितले आहे म्हणून पाणी गाळून पितात,
तर तें गाळल्यावर वस्त्रांत उरलेले जीवच बिचारे मेले !

कित्येक या हिंसेच्या भयाने धान्य शिजवित नाहीत व उपाशीच
राहतात, त्यामुळे त्यांचे प्राण व्याकूल होतात, हीही हिंसाच होते,
तर, हे सुमन अर्जुना, 'हिंसा म्हणजे अहिंसा' हा जो
कर्मकांडातं सिद्धांत केला आहे तो नीट समजून घें.

पहिले अहिंसेचें नांव । केलें आहीं जंव ।
तंव स्फूर्ति बांधली हांव । इये मर्ती ॥ २३७ ॥

तरि कैसेनि इयेतें गाळावें । श्वणौनि पडिले घोलावें ।
तेंविं चि तुवां जाणावें । ऐसा भाऊँ ॥ २३८ ॥

बहूकरुनि किरीटी । हा चि चिषो इये गोठी ।
यऱ्हविं कां आडवाटीं । धांचिजैल ॥ २३९ ॥

आणि स्वमताचिया निर्द्वारा- । लागौनियां धनुर्द्वारा ।
प्राप्ता मतांतरा । निर्वचु कीजे ॥ २४० ॥

ऐसी हे अवधारीं । निरोपिती परी ।
आतां यावरी । मुख्य जें गा ॥ २४१ ॥

तें स्वमत घोलिजैल । अहिंसे रूप कीजैल ।
जेया उठाविलेयां आंतुल । ज्ञान दिसे ॥ २४२ ॥

परि तें चि अधिष्ठिलेनि आंगे । जाणिजे आचरतेनि बांगे ।
जैसी कसवटी सांघे । वानियेतें ॥ २४३ ॥

तेयें ज्ञानामनाचिये भेटी । अहिंसेचें बिंव उठी ।
तें चि ऐसें किरीटी । परिस आतां ॥ २४४ ॥

तरि तरंग नोलांडितु । लहरी पायें न फेडितु ।
संचलु न मोडितु । पांणियांचा ॥ २४५ ॥

वेगे आणि लेसां । दीठि घालूनि आविसा ।
जलिं बकु जैसा । पाऊल सोये ॥ २४६ ॥

कां कमळावरि भवर । पाये ठेविति हळुवार ।
कुचुंवैल केसर । इया शंका ॥ २४७ ॥

पहिल्या प्रथम अहिंसेचीं लक्षणे सांगावीं असे ठरवले, तेकांच्या मताचें स्वरूप स्पष्ट करावें, अशी साहजिक स्फूर्ती ज्ञाली, अहिंसेचे शुद्ध लक्षण कसें करता येईल, म्हणुन आम्हांला बोलणे भाग पडलें. आमच्या मर्नीचा भाव असा, कीं हें सर्व तुलाही कळलें पाहिजे, अर्जुना ! अहिंसेविषयीचे इतर मतें सांगतांना विशेषतः या हिंसेची आठवण प्रथम होते, नाहीतर आडवाटेने जाण्याचें कारणाच काय ? आणि आपल्या स्वमताचे निश्चित रूप समजण्यासाठी, अन्य मतांची यथास्थित फोड करणे अवघश्यकच असते.

याप्रमाणे अशीच निरूपण करण्याची पढती आहे, तर आता माझे जे मुख्य मत आहे ते मीं सांगतो.

आता अहिंसेचे सत्य स्वरूप सांगेन तीं लक्षणे कोणाच्याही अंगीं स्पष्ट दिसू लागल्यावर त्या चित्तांत ज्ञान आहे असें दिसेल.

पण ज्याप्रमाणे सोन्याचा कस कसोटी सांगते, तसे अहिंसेचे रूप, त्या माणसाच्या प्रत्यक्ष आचरणावरून कळते.

मन व ज्ञान याचा मिलाफ ज्ञाला की अहिंसेचा प्रत्यय लगेच येतो. तें चित्र असें असतें. अर्जुना, ऐक.

पाण्याची लाटसुद्धा मोडणार नाही, पायाने त्या लहरीला न फोडतां, आणि पाण्याचा सांठा न हालूं देतां.

पण वेगानें हळूच आपलें खाद्य जो मासा, त्यावर दृष्टी न ढलूं देतां बगळा जसा पाण्यांत पाऊल खुपसतो,

किंवा कमळावरील परागाचे कोमल तंतू चुरगळले जातील या भीतीनें त्यावर भ्रमर नाजूक रीतीनें पाय ठेवितात.

तैये परिमाणु पांगुंतले । जाणौनि जीउ सानुले ।
कासुण्यामाझि पाउलें । लपौनि चाले ॥ २४८ ॥

ते घाट कृपेची करितु । ते दिशा चि स्नेहे भरितु ।
जीवातलिं आंथुरितु । आपुला जीउ ॥ २४९ ॥

ऐसिया जतना । चालणे जेया अर्जुना ।
हे अनिर्वाच्य परि मना । पूरिजे ना ॥ २५० ॥

पै मोहाचेनि यांगडे । लांसि पीले धरी तोंडे ।
तेथ दातांचे आगरडे । जैसे लागे ॥ २५१ ॥

कां स्नेहाळ माए । तान्हेयांची वास पाहे ।
तिये दीठी आहे । हळुवार जें ॥ २५२ ॥

नाना कमळदळे । डोलवीजिजति ढाळे ।
तो जेणे पाडे बुबुळे । वारा घेपे ॥ २५३ ॥

तैयेनि मार्दवे पाए । भूमी ठेवीतु जाये ।
लागति तेथ होये । जना सुख ॥ २५४ ॥

ऐसिया लधिमा चालतां । क्रिमिकीटक पांडुसुता ।
देखे तरि माघौता । हळू चि निगे ॥ २५५ ॥

झाणे पाऊऱ दडफडील । निद्रा स्वामीची मोडैल ।
रचलेपणा पडैल । झोति हान ॥ २५६ ॥

इया काकुळती । वाहाणि घे माघौति ।
कोण्ही हिं व्यक्ती । न घचवे घर ॥ २५७ ॥

जीवाचेनि नावे । तृण हिं नोलांडावे ।
मग न लेखितां जावे । हें कें गोठि ॥ २५८ ॥

परमाणूमध्ये यूक्ष्म जीव आहेत असे जाणून ते न मरावे अशीइच्छा
मनांत आणून, आपले पाऊल करुणेने गुंडाळून, हलके करून चालणे,
तो ज्या रस्त्याने चालतो, तो रस्ताच स्नेहाने भरून टाकतो.
व प्राण्याच्या खालीं आपला स्वतःचा प्राण अंथरतो.

अर्जुना, अशा रीतीने जपून त्याचे चालणे असते; त्याचे शब्दाने
घर्णनच होत नाहीं, ते अनिर्वाच्य, मोजमापाच्या पलिकडेले असते !
मांजरी प्रमाने आपल्या पिलांना तोंडांत धरते तेव्हां ममत्वाने ती पिलू असे
काही पकडते त्या वेळीं त्या पिलास जशीं तिच्या दांतांचीं टोके लागतात;
अथवा प्रेमल आई जशी आपल्या तान्ह्या मुलाची
घाट पाहते तेव्हां तिच्या घष्टीने जें हळुवारपण आहे.

किंवा कमळदळे हातीं धरून अतिमंदपणे डोलवर्लीं त्यापासून निघालेली
वाच्याची झुळुक डोळ्यांच्या बुबुळांना किती सुखकर घाटतो !

तितक्याच कोमल अंतःकरणाने तो जमिनीवर पाय ठेवीत असतो;
तीं पावले ज्या ठिकाणीं पडतात, तेथे प्राणिमात्राला सुख घाटते.

अर्जुना, असा अलगद हळुवार पाय पडत असतांना जर पुढे लहान
कृमिकीटक घगरे दिसले तर तो तितक्याच हळुवारपणाने परत फिरतो,
म्हणतो, कीं मी धुसमुसलेपणे पावले टाकीन, तर स्वार्मीच्या
निंद्रेचा भंगहोईल, त्याच्या स्थिर प्रकृतीस धक्का घसेल,
या काळजीने तो पुढे पाऊल न टाकता मागेच घेतो
आणि कोणाही जीवाला तो पायदळीं तुडवीत नाहीं.

जीवाचा नाश होईल म्हणून गवतावरही पाय देऊन जात नाहीं, मग समोर प्राणी
पाहिल्यावर त्याला न जुमानतां तो घाट चालेल, ही गोष्टच कशाला हवी ?

मुंगिये मेरु नोलांडवे । मशका सिंधु नुतरवे ।
तैसै भेटलै न करवे । अतिक्रमू ॥ २५९ ॥

ऐसी जेयाची चाली । क्रिया फलासि आली ।
देखुयी जियाली । दया वाचे ॥ २६० ॥

स्वस्यणे चि तें सुकुमार । मुख मोहाचें महियेर ।
माधुर्या जाले अंकुर । दशन तैसे ॥ २६१ ॥

पुढां स्नेह पांझरे । मागां चालति अक्षरे ।
शब्दु पाठिं अवतरे । कृपा आर्धी ॥ २६२ ॥

तंव बोलणे चि नाहीं । भिये ह्याणे जरी काहिं ।
बोलु कोण्हा हिं । खुपैल कां ॥ २६३ ॥

बोलतां अधिकु ही निगे । तरि कोण्हां वर्मी हान लागे ।
कोण्हासि रिगे । शंका मनीं ॥ २६४ ॥

मांडली गोठि हान मोडैल । वासिपैल कव्हणी उडैल ।
आइकों चि घोवांडिल । कोण्हां जरी ॥ २६५ ॥

तरि दुवाळि कोण्हा न व्हावी । कोण्हाची भंचै नुचलावी ।
ऐसा भाझूं जीविं । ह्याणौनि उगा ॥ २६६ ॥

मग प्रार्थिला विपाएं । जरि लोभे बोलों जाए ।
तरि परियसतेयां होए । मायबापु ॥ २६७ ॥

नादब्रह्म मूर्छले । गंगापय आसलले ।
पतिव्रते आले । चृद्गाप्य कां ॥ २६८ ॥

तैसी साच आणि मौवाळ । सीतली आणि रसाळ ।
घोल जैसे कल्लोल । अमृताचे ॥ २६९ ॥

मुंगीला मेरू ओलांडता येत नाही चिलटाला ज्या प्रमाणे समुद्र तर्छन जाता
येत नाहीं, तसा घाटें भेटलेल्या जीवाला पायाला लाथाडतां येत नाहीं,
असे त्याचें चालणे कृपाफलांनी फलास आले आहे, त्याच्या
वार्णीत मूर्तिमंत दया जिवंत नांदत आहे, असे तुला दियेल.

त्याचे स्वासोच्छ्वास देखील अत्यंत सुकुमार असतात त्याची मुद्रा
प्रेमाचे माहेरघर असते. त्याचें दांत माधुर्याला अंकुर फुटल्याप्रमाणे दिसतात.
तो बोलू लागला की आर्धी स्नेह पाझरूं लागतो, मग त्याच्या मुखांतून अक्षरे
निघत असतात, आणि कृपा आर्धीं प्रकट होतें व शब्द मागून प्रकट होतात.
साधारणतः तो कांहींच बोलत नाहीं, पण कांहीं बोलण्याचे त्याने
मनांत आणलेच, तर आपले बोलणे कुणाला खुपेल, कीं काय ?

बोलतांना जर आपल्या तोंडातून कमीजास्त शब्द निघाले, तर तें कोणाच्या
वर्मी लागणार नाहीं ना ? व कोणाच्या मनांत शंका तर येणार नाही,
कोणाचा ठरलेला येत मोडेल, कोणास भीती वाटेल कोणी दचकेल,
किंचा आपल्या बोलण्याने कोणाला वावगे वाटेल की काय ?

तरी कोणाला पीडा होऊं नये, कोणाची भुंवई उचलूं नये, असा
भाव मनीं दाटला असल्यानें तो बहुधा कांहींच बोलत नाहीं.

आणि फार प्रार्थना केली व तो जर बोललाच तर ऐकणायास
त्याचें बोलणे आईबापांप्रमाणे उपदेशापर घाटाचें;

जणूं काय नादब्रह्मच प्रत्यक्ष अवतरले, अथवा स्वच्छ
गंगोदक उस्यलें किंचा पतिव्रतेला वार्धक्य याचें,

असे तें बोलणे मृदू, मोजके, रसाळ, असते. त्याचे ते
मोजके आणि जणुंकाय अमृताचे कल्लोळच, असे घाटतात.

उरोधु घाडुवळु । प्राणुपापता ढालु ।
उपहासु चालु । वर्मस्पर्शु ॥ २७० ॥

आंघु वेगु विंदाण । आशा शंका प्रतारण ।
हे सन्यासिले अवगुण । जेया घाचा ॥ २७१ ॥

आणि तेया चि परी किरीटी । थाउं जियाचिया दीठी ।
सांडिलिया भूकुटी । मोकळिया ॥ २७२ ॥

भूतं घस्तु आहे । तिये रूपों सके विपायें ।
द्याणौनि घास ना पाहे । बहुतकरुनि ॥ २७३ ॥

ऐसा ही कोण्ही एकी घेले । आंतुली कृपेचेनि घळें ।
उचलूनियां डोळे । दीठी घाली ॥ २७४ ॥

तरि चंद्रबिंबौनि धारा । सूर्टति नहंति गोचरा ।
परि एकसरिं चकोरां । निगति दोंदें ॥ २७५ ॥

तैसें प्राणियांसि होये । जरि तो घास पाहे ।
तेया अवलोकनाची सोए । कूर्मी हीं नेणे ॥ २७६ ॥

किंबहुना ऐसी । दीठि जेया भूतांसि ।
कर ही देखसी । तैसे चि गा ॥ २७७ ॥

होउनियां कृतार्थ । राहिले सिद्धांचे मनोरथ ।
तैसे जेयाचे हात । निर्व्यापार ॥ २७८ ॥

अक्षम आणि सन्यासिले । निरंधन आणि विझाले ।
मूळेनि घेतले । मौन जैसें ॥ २७९ ॥

तियापरिं काहिं । जियां करां करणे नाहिं ।
जें अकर्त्तयाचां ठाइं । बैसउं एंती ॥ २८० ॥

तो वाचेच्या सर्व दोषांचा त्याग करतो, उपरोधिक बोलणे, तंत्यास उत्तेजन देणे, बळ दाखविणे, वर्माच झोंबणारे शब्द बोलणे; हड्डी, आवेशाचे, कपटी, आशा लाघणारे, संशयात पाडणारे मोघम बोलणे, खोटे बोलून फसवणे असे सर्व दोष त्याने टाकलेले असतात. त्याच प्रमाणे अर्जुना, ज्याची दृष्टी स्थिर असून त्याच्या भुवयां अगदीं मोकळ्या खोडलेल्या दिसतात, म्हणजे त्यांना आठ्या पडलेल्या नसतात. कारण प्रत्येक प्राण्यांत ब्रह्म भरलेले आहे, तेव्हां त्याला आपली दृष्टि बोचण्याचा संभव आहे, म्हणून होतां होईतो कोणाकडे पाहातच नाहीं. असे असताही कधी अंतङ्करणातील कृपा उचंवळून आली तर तो त्यामुळे डोळे घर करून दृष्टिक्षेप करतोही; तर, चंद्रबिंबांतून निघणाऱ्या अमृताच्या धारा दृष्टीला दिसत नाहीत, परंतु त्या धारांच्या योगानें चकोर पक्षी पुष्ट होतात. जर त्याने प्राण्यांकडे पाहिले, तर त्यास ते इतके सुखकर होते. त्या पाहण्याचे प्रकार कासवीसुद्धा जाणत नाहीं. सारांश, सर्व भूतमात्रासंबंधे त्याची दृष्टी अशी प्रेमाचा वर्षाच करणारी असते. त्यांचे हातही त्याच कोटींतले असतात. ज्याप्रमाणे ब्रह्मनिष्ठाचे मनोरथ पूर्ण झालेले असतात त्या प्रमाणे ज्याचे हात व्यापारच करीत नाहीत. आंधींच कार्य करण्यास असमर्थ आहे यात सन्यास घेतला, अथवा आंधींच काष्ठ रहित अग्नी, आणि पुन्हा तो विझलेला, अथवा मुक्याने जसें मौन धारण करावें, त्याप्रमाणे ज्या हातांना कांहींच करणे उरत नाहीं. कारण कांहींच कर्तव्य न उरलेल्या सिद्ध पुरुषांच्या ठिकाणीं राहावास येतात.